

УДК 271.222(497.11)-67:279.123(430)"1935/1941"

DOI <https://doi.org/10.31212/tokovi.2020.2.lom.51-73>

Оригинални научни рад

Примљен: 25. 8. 2019.

Прихваћен: 11. 5. 2020.

Растко ЛОМПАР

Балканолошки институт САНУ

rastkolompar@bi.sanu.ac.rs

Контакти Немачке евангелистичке цркве и Српске православне цркве у контексту немачке спољне политике према Балкану 1935–1941.*

АПСТРАКТ: На основу некористићене грађе из немачких архива и релевантних српских извора и литературе приказани су контакти који су 1935–1941. остварени између Немачке евангелистичке цркве и Српске православне цркве. Они су представљали до сада недовољно истражену, али важну димензију југословенско-немачких односа пред избијање Другог светског рата. Служба за спољне послове Немачке евангелистичке цркве, на чијем је челу био бискуп Хекел, настојала је да на сваки начин привуче Српску православну цркву и да са њом оствари сарадњу у борби против немачких непријатеља.

Кључне речи: Српска православна црква, Немачка евангелистичка црква, немачка спољна политика, нацизам

Екуменски контакти између Српске православне цркве (СПЦ) и немачких протестантских цркава у периоду пре нацистичког освајања власти у Немачкој били су малобројни и углавном су се одвијали у оквиру Светског савеза цркава за пријатељску сарадњу (Weltbund für internationale Freundschaftsarbeit der Kirchen, односно World Alliance of Churches for Promoting International Friendship), који

* Рад је настао у оквиру пројекта *Историја политичких идеја и институција на Балкану у 19. и 20. веку* (No. 177011), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

је основан 1914. године.¹ Епископа бачког Иринеја одредила је СПЦ за српског представника у том телу.² У том својству позван је 1927. да одржи низ предавања у Немачкој са темом „Православна црква Југославије“.³ Међутим, након доласка нациста на власт ситуација се умногоме променила. Екуменски контакти замишљени су као додатак спољној политици и морали су да подупиру политичке везе. Светски савез цркава за пријатељску сарадњу, због својих веза са противницима нацизма у оквиру евангелистичке цркве, није могао бити организација преко које би се ти контакти одвијали после 1933. године. Стога је нацистички режим маргинализовао Савез, а контакти остварени преко њега нису узимани за озбиљно.⁴

Фебруара 1934. године основана је Служба за спољне послове Немачке евангелистичке цркве (Kirchliche Außenamt der Deutschen Evangelischen Kirche, у даљем тексту КАДЕК) и на њено чело доведен је дугогодишњи референт за екуменску сарадњу и немачку дијаспору бискуп Теодор Хекел. Служба је замишљена као својеврсно министарство спољних послова цркве, које је требало да преузме све екуменске контакте. Њен превасходни задатак је био да се обнови углед НЕЦ-а у светском екуменистичком покрету који је пољуљан

-
- 1 Немачки протестантски верници су били подељени у велики број мањих протестантских цркава, али су готово сви обједињени 1922. у оквиру Немачког евангелистичког црквеног савеза (Deutscher Evangelischer Kirchenbund). У њега је ступило 28 регионалних протестантских цркава. Након доласка нациста на власт савез је преименован у Немачку евангелистичку цркву (Deutsche Evangelische Kirche, у даљем тексту НЕЦ), која је замишљена као јединствена протестантска црква. С обзиром на то да је НЕЦ била превише оптерећена сарадњом са нацистима, након Другог светског рата извршене су промене у руководству. Истовремено је преименована у Евангелистичку цркву у Немачкој (Evangelische Kirche in Deutschland) и под тим именом постоји и данас као тело које окупља велику већину протестаната у Немачкој. Званична интернет адреса је <https://www.ekd.de>.
 - 2 Детаљније о ангажману епископа Иринеја у екуменском покрету: Гордана Петковић, „Знаменити чланови породице Ћирић из Сремских Карловаца“, (докторска дисертација, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, Нови Сад, 2016); Радмила Радић, „Епископ бачки Иринеј (Ћирић) – делатност на екуменском плану 1919–1941. године“, *Епархија бачка кроз векове*, зборник радова, (Бачка Паланка, 2018), 27–53.
 - 3 Evangelisches Zentralarchiv (EZA), Kirchliche Außenamt (5)/643, Писмо представника Светског савеза цркава за пријатељску сарадњу епископу бачком Иринеју, 14. 11. 1927.
 - 4 Историјски архив Београда (ИАБ), Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD (BDS), досије епископа Иринеја (I-37), Забелешка о Српској православној цркви у Мађарској, 30. 4. 1942.

након доласка нациста на власт, због расцепа у њој и прогона политичких противника режима.⁵ Хекел је такође веровао да би се сарадњом са нацистичким органима могао обезбедити животни простор за НЕЦ, јер би се тиме потврдила њена „политичка поузданост“.⁶ Априла 1936, бискупу Хекелу се придружио као „научни сарадник“ др Еуген Герстенмајер, теолог и будући председник западнонемачког парламента.⁷ Он је постао задужен за контакте са православним црквама на југоистоку Европе. Након избијања Другог светског рата, септембра 1939, Герстенмајер је постављен на чело целокупног екуменског реферата.⁸ У изради стратегије према православним црквама југоисточне Европе, поред службеника КАДЕК-а, учествовала су и двојица професора теологије у Немачкој. У питању су били професор Универзитета у Бреслау и директор Института за источну Европу (*Osteuropa Institut*) Ханс Кох и професор универзитета у Кенигзбергу, руски емигрант Николај Арсењев.⁹

Напори врха Евангелистичке цркве да се побољша сарадња са православним црквама на југоистоку Европе нису прошли без подршке осталих државних органа. Служба за спољне послове је била у тесном контакту са Министарством иностраних послова, координишући своје акције са главним правцима немачке спољне политике. Током окупације, КАДЕК је имао саветничку улогу и у појединим одлукама које је РСХА, односно БдС¹⁰ доносио у вези са поступањем

5 Долазак нациста на власт и њихово отворено мешање не само у организацију већ и у догму цркве, довели су до низа расцепа у Немачкој вангелистичкој цркви. Главну опозицију новом, расном тумачењу протестантизма представљала је црквена опозиција окупљена у оквиру тзв. Исповедне цркве (*Bekennende Kirche*). Видети: Michael Grüttner, *Brandstifter und Biedermänner: Deutschland 1933–1939*, (Bonn: BPB 2015), 393–401.

6 Daniela Gniss, *Der Politiker Eugen Gerstenmeier 1906–1986: Eine Biographie*, (Düsseldorf: Droste Verlag 2005), 91, 105.

7 Након 1945. године, његову предратну каријеру и сарадњу са нацистичким режимом искористила је Немачка Демократска Република да би се дискредитовала западнонемачка владајућа Хришћанско-демократска странка, чији је Герстенмајер био истакнути представник. Видети: *Von SD-Agenten P 38/546 zum Bundestags-Präsidenten: Die Karriere des Eugen Gerstenmeier*, (Berlin: Staatsverlag der Deutschen Demokratischen Republik, 1969).

8 *Von SD-Agenten*, 17; Gniss, *Der Politiker Eugen Gerstenmeier*, 104.

9 Бреслау и Кенигзберг су немачки називи за данашње градове Вроцлав и Каљининград, који су после Другог светског рата припали Пољској односно СССР-у (Русији).

10 Главна безбедносна служба Рајха (*Reichssicherheitshauptamt*, РСХА), под контролом Хајнриха Химлера, била је задужена за борбу против свих непријатеља

према СПЦ.¹¹ Поред логистичке, НЕЦ је могла да рачуна и на финансијску потпору. На основу парцијално сачуване грађе, у периоду 1938–1940, КАДЕК је од Министарства вера, Министарства спољних послова и Министарства финансија добио 10.000 марака за побољшање сарадње са православним црквама.¹² Још више новца давано је за стипендирање страних теолога на студијама у Немачкој. Само током 1941. године, Министарство иностраних послова издвојило је 46.800 марака на име финансирања стипендиста.¹³

Почевши од 1935. године, припадници КАДЕК-а су са све већом пажњом пратили развој ситуације у црквама на Југоистоку.¹⁴ Тада су почели са слањем својих представника у својству посматрача на конгресе православних теолога. Први утисци били су им мешовити. Немачки представник на регионалној конференцији балканских православних цркава у Херцег Новом у свом извештају је имао амбивалентан став. Негативно је оцењено иступање југословенске делегације, коју су предводили епископ бачки Иринеј и бивши министар

режима у границама Немачке и ван њих. У окупираним областима, почевши од 1939, РСХА је свој апарат поверавала заповеднику полиције безбедности и службе безбедности (Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD, БдС), по правилу СС официру, који је управљао свим активностима РСХА у области под својом јурисдикцијом. На челу БдС-а у Београду, односно окупираној Србији, били су СС оберфирер (чин без српског пандана, између пуковника и генерал-мајора) Вилхелм Фукс (1941–1942) и СС пуковник Емануел Шефер (1942–1944).

- 11 Еуген Герстенмајер је путовао током окупације неколико пута у окупирану Србију и давао мишљење везано за евентуалну смену патријарха Гаврила, о чему су окупациони органи размишљали током 1941. и 1942. године. О мисијама Еугена Герстенмајера видети: Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PA AA), Geistliche Angelegenheiten (RZ 509), R 67687.
- 12 EZA, 5/644, Министарство за црквене послове КАДЕК-у, 3. 3. 1938; EZA, 5/646, Министарство спољних послова КАДЕК-у, 27. 11. 1939; EZA, 5/646, Министарство спољних послова КАДЕК-у, 20. 1. 1940; EZA, 5/646, Министарство за црквене послове КАДЕК-у, 26. 3. 1940; EZA, 5/646, Министарство за црквене послове КАДЕК-у, 26. 3. 1940; EZA, 5/647, Министарство финансија КАДЕК-у, 15. 4. 1940.
- 13 Gniss, *Der Politiker Eugen Gerstenmeier*, 107.
- 14 Детаљније о немачкој политици према православним црквама у овом периоду: Michail Shkarovskij, *Die Kirchenpolitik des Dritten Reiches gegenüber den orthodoxen Kirchen in Osteuropa (1939–1945)*, (Münster: LIT Verlag, 2004); Milan Ristović, „The Third Reich and Orthodox Churches in the Balkans in the Second World War”, *Dijalog povjesničara - istoričara 2*, (Zagreb: Fridrich Neumann Stiftung, 2000), 551–568.

вера Војислав Јанић. У свом говору Јанић је изражавао веру у Енглеску и демократију и критиковао националсоцијализам, наводећи да нацисти стоје иза убиства краља Александра, као и развијање „национализма у најгорој форми“ у православним црквама иза којег стоје бели Руси. Другим речима, упозоравао је на опасност која прети од немачког утицаја у православним црквама. Међутим, закључци немачког посматрача нису били у потпуности негативни. У приватним разговорима са бројним православним свештеницима добио је одговор: „Нисмо далеко“. Закључио је да између православља и НЕЦ-а постоји „судбинска повезаност“, поготово због спајања религиозног и националног.¹⁵ Да су постојале обостране жеље за споразумевањем и сарадњом, сведочи и молба митрополита дабробосанског Петра Зимоњића СПЦ-у да му се пошаљу статуту НЕЦ-а како би се поближе упознао са њеним устројством.¹⁶

Нада која је изражена на овом састанку продубљена је каснијим контактима. Тачка зближења био је обострани страх од комунизма и његовог продора. Снажан антикомунистички курс СПЦ који је средином 30-их задао патријарх Варнава наишао је на позитивне реакције у Немачкој.¹⁷ Патријарх Варнава¹⁸ је у разговору са дописником ДНБ-а, крајем 1936. именован бољшевиизам „најстрашнијим отровом“ и изјавио да „Фирер великог немачког народа води борбу, која служи на корист целом човечанству“.¹⁹ Ова изјава партијарха имала је велики одјек у немачкој штампи, упркос ставу југословенске владе, која је то иступање сматрала грешком. У земљи је пресудан утицај на патријарха око овакве изјаве вероватно извршио Димитрије Љо-

15 EZA, 5/644, Извештај о регионалној конференцији балканских цркава у Херцег Новом, 1–6. 7. 1935. – Слични закључци донети су и након Првог свеправославног богословског конгреса у Атини наредне године: EZA, 5/644, професор Ханс Кох, Извештај са конгреса православних теолога у Атини, 28. 11–5. 12. 1936.

16 EZA, 5/644, Писмо свештеника немачке евангелистичке цркве у Сарајеву Одељењу за спољне послове Немачке евангелистичке цркве (КАДЕК), 4. 1. 1936.

17 Патријархова антикомунистичка осећања датирала су још од првих сусрета са новим режимом у Русији. Милана Живановић, „Слика последњег руског цара код Срба у 20. веку“, *Србија и Руска револуција 1917*, (Београд: ИНИС/ИСРАН, 2017), 266.

18 Значај патријарха Варнаве у целом православном свету апострофиран је још 1935. године. Видети: EZA, 5/644, професор Ханс Кох, Реферат: Православне цркве истока током 1935. године.

19 Аноним, „Патријарх Варнава за борбу против комунизма“, *Гласник Српске православне патријаршије*, фебруар 1937.

тић.²⁰ Са друге стране, немачким органима је на могућност сарадње са патријархом пажњу скренуо дописник Централног прес-бироа Милош Црњански, који је преко својих веза са Антикоминтерн организацијом²¹ сугерисао интервју са патријархом Варнавом.²² Практично истовремено, и НЕЦ је појачавала своју антикомунистичку активност, те су њени челници на простору југоисточне Европе, окупљени на конференцији у Бечу новембра 1936, донели резолуцију у којој су осудили комунизам.²³ Патријархова изјава изазвала је подељене реакције, док су је једни осудили као „служење нацизму“, други су је поздравили као прави корак СПЦ у борби против комунизма.²⁴ Посебно снажно је чехословачка штампа због тога нападала СПЦ, сматрајући да „противкатолички радикализам српских фашиста служи Хитлеру“ и да је патријархова „сарадња са југословенским фашистич-

20 Архив Југославије (АЈ), Централни пресбиро Председништва министарског савета Југославије (38), 38-618-796, Anonim, „Jugoslavšti hitlerovci podnescu ји spor о konkordat“, *Narodni Осvobozeni*, 23. 7. 1937; Радмила Радић, *Живот у временима: патријарх Гаврило (Дожић) 1881–1950*, друго проширено и допуњено издање, (Београд: ПБФ, 2011), 297.

21 Централни савез немачких антикомунистичких удружења (Gesamtverband Deutscher antikomunistischer Vereinigungen), познатији под именом Антикоминтерн, био је формално приватна и независна организација чији је основни задатак било идеолошко-политичко побијање комунистичке идеологије. Савез је основан 1933. и био је под контролом Министарства пропаганде. Антикоминтерн је остварио тесну сарадњу са Југословенским антимарксистичким комитетом, чији је Милош Црњански био члан.

22 АЈ, 38-49-108, Милош Црњански, Извештај о раду дописника, 9. 12. 1936.

23 Види: РА АА, Politische Abteilung (RZ 211), R 104408, КАДЕК Министарству иностраних послова, 26. 1. 1937.

24 Изјаву је осудила јеврејска (Милан Кољанин, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918–1941*, (Београд: ИСИ, 2008), 332), хрватска (АЈ, 38-620-798, Anonim, „Varnava zijevnuo baš nekako u času kada Beogradска skupština odobrila Konkordat“, *Hrvatski list*, 27. 8. 1937) и поготово оштро чехословачка штампа (АЈ, 38-608-786, Anonim, „Serbsky patriarcha – о Hitlerovi“, *Samostalnost*, 14. 1. 1937; Anonim, „Patriarcha јihoslovanske pravoslavne cirkve dava placet hitlerismu“, *Narodni Осvobozeni*, 20. 1. 1937; АЈ, 38-618-796, Anonim, „Pozdravujte mi Hitlera“, *Den*, 28. 7. 1937).

Са друге стране изјава је имала позитивне одјеке у белоемигрантској (АЈ, 38-608-786, Т, „Патриарх Варнава о Хитлеру“, *Ворождење*, 13. 3. 1937) и немачкој штампи (АЈ, 38-608-786, Anonim, „Serbischer Patriarch gegen den Bolshevismus“, *Deutsche Zeitung*, 31. 12. 1936; Anonim, „Kommunismus – das furchtbarste Gift“, *Deutsche Zeitung*, 6. 1. 1937; Anonim, „Serbisches Kirchenoberhaupt begrüßt den antibolshevistischen Kampf des Führers“, *Völkischer Beobachter*, 4. 1. 1937). Неке од немачких реаговања на патријархову изјаву донео је и *Гласник Српске православне патријаршије* фебруара 1937.

ким покретом Збор била веома очигледна²⁵. Истовремено су немачки званичници сматрали да патријарх има највећу заслугу за непризнавање Совјетског Савеза, као и да је он, уз Милана Стојадиновића, присталица даљег приближавања Немачкој.²⁶ Антикомунистичка иступања патријарха Варнаве истицали су Немци и колаборационисти током окупације Србије као средство притиска на СПЦ.²⁷

Патријарх Варнава је изазвао додатно поштовање Немаца због бескомпромисног отпора конкордату југословенске државе са Ватиканом.²⁸ У истом тренутку односи Трећег рајха и Ватикана били су изразито затегнути. У марту 1937. папа је објавио своју енциклику „Mit brennender Sorge“ (са горућом бригом) критикујући поступање нациста према католичкој цркви у Немачкој. Антикатолицизам СПЦ није промицао оку немачких посматрача ни раније. Главним експонентом антикатоличке струје у СПЦ сматран је митрополит загребачки Доситеј, који се према њиховом мишљењу „борбено“ супротстављао унијаћењу у својој епархији.²⁹ Отпор СПЦ државним органима и ка-

25 AJ, 38-618-796, Anonim, „Obštrukcie pravoslavnych knazov v Juhoslavii dielom hitlerizmu“, *Ludova politika*, 29. 7. 1937; Anonim, „Tanec levičackeho tisku kolem mrtvoly Varnavovuy“, *Venkov*, 31. 7. 1937.

26 EZA, 5/644, професор Ханс Кох, Реферат: Православне цркве истока током 1936. године; EZA, 5/644, професор Ханс Кох, Реферат: Православне цркве истока током 1937. године.

27 Видети: Аноним, *Патријарх Варнава против комунизма*, (Београд, 1943); Аноним, „Коминтерна и Српска православна црква“, *Српски народ*, 19. 6. 1943; Александар Стојановић, „Црвене владике. Српска православна црква на страницама колаборационистичке штампе“, *Колаборационистичка штампа*, књ. 2, (Београд: Филип Вишњић, 2017), 127–144.

28 О конкордатском питању постоји бројна историографска литература. Видети: Mirko Petrović, „Konkordat kao osnov za regulisanje položaja Rimokatoličke crkve u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca“, *Dijalog povijesničara/istoričara*, 4, (Zagreb: Zaklada Friedrich Naumann 2001), 433–448; Радић, *Живот у временима*; Милорад Средојевић, *Конкордат у Скупштини Краљевине Југославије*, (Београд: СКЗ 2016), Вељко Ђурић Мишина, „Милан Стојадиновић и конкордат Ватикана и Краљевине Југославије“, *Милан Стојадиновић – политика у време глобалних ломова*, прир. Миша Ђурковић, (Београд: ЗУНС – Центар за конзервативне студије 2013), 208–242; Мирко Петровић, „Преговори о Конкордату Краљевине СХС и Свете столице“, *Српске органске студије*, бр 2, 1999, 153–160; Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве* 2, (Београд: ЈПЈ 2002); Miloš Mišović, *Srpska crkva i konkordatska kriza*, (Beograd : Sloboda, 1983); Nikola Žutić, „Vjerski liberalizam i jugoslovenstvo patrijarha Varnave i konkordatska kriza 1930–1938“, *Istorija 20. veka*, 2/2012, 63–82.

29 EZA, 5/644, професор Ханс Кох, Реферат: Православне цркве истока током 1934. године.

толичкој цркви у спору око конкордата апострофиран је као најважнији догађај током 1937. у годишњем извештају професора Коха.³⁰ Стога су вести о смрти патријарха у жеку кризе (23. јула 1937), као и контроверзне околности и гласине о тровању, изазвале искрену жалост у обавештеним немачким круговима. Чехословачка штампа је, чак, немачку „руку“ (односно Збор Димитрија Љотића) видела у гласинама о тровању патријарха које су се у данима након његове смрти шириле Београдом.³¹

Осетивши да је важно да се курс зближавања настави, предводник КАДЕК-а бискуп Хекел је настојао да са новим патријархом Гаврилом оствари контакт. Стога је упутио писмо главном немачком евангелистичком великодостојнику у Краљевини Југославији, загребачком бискупу Филипу Попу,³² са инструкцијама да у име НЕЦ-а честита избор патријарху Гаврилу.³³ Поп је патријарху предао писмо од бискупа Хекела. У писму је поред уобичајених куртоазних фраза било и важних оцена. Наведено је да су велике симпатије које у Немачкој постоје за председника владе Милана Стојадиновића довеле и до јачих веза и поштовања између НЕЦ и СПЦ. Хекел је написао да је „уверен да је [српска – Р. Л.] православна црква као готово ниједна црква на свету с нама јединствена у борби, коју Фирер раја, Адолф Хитлер, води против сатанског непријатеља човечанства, бољшевизма“. „Пружити подршку у тој борби“, навео је Хекел, „света је дужност сваке хришћанске цркве“.³⁴ У свом одговору, патријарх Гаврило је био уздржанији, али је навео да очекује да ће СПЦ и ДЕК

30 EZA, 5/644, професор Ханс Кох, Реферат: Православне цркве истока током 1937. године.

31 Видети: AJ, 38-620-798, Anonim, „Beograd sahranio Varnavu“, *Hrvatski list*, 31. 7. 1937; AJ, 38-618-796, Anonim, „Povest o otroveni Varnavove – dilem hakenkrajcarske propagandy“, *Narodni Osvobozeni*, 5. 8. 1937; Anonim, „Hitlerovsky jed v Jugoslavii“, *Ranny noviny*, 5. 8. 1937; Anonim, „Hakenkrajcarska propaganda v Jugoslavii“, *Večernik*, 6. 8. 1937.

32 Филип Поп (1893–1945) био је загребачки епископ НЕЦ-а. Био је један од најутицајнијих фолксдојчерских вођа у Краљевини. Понекад је био члан делегација које су код председника владе тражиле побољшање положаја Немаца. Током тридестих година све више се приближавао нацизму, истовремено одржавајући добре односе са југословенским режимима. Године 1935. издао је окружницу свештенству НЕЦ-а које је позвано да обележи годину Светог Саве. Током трајања НДХ одликовао га је поглавник Павелић, а стрељан је након уласка комуниста у Загреб. Детаљније: Zoran Janjetović, *Nemci u Vojvodini*, (Beograd: INIS, 2009), 171, 271–274

33 EZA, 5/180, Писмо бискупа Хекела бискупу Попу, 22. 2. 1938.

34 EZA, 5/180, Писмо бискупа Хекела патријарху Гаврилу, 22. 2. 1938.

„неуморно учествовати у борби против заједничког непријатеља до остварења царства божијег на земљи“.³⁵

Немачки органи нису прецењивали домете зближења између СПЦ и НЕЦ оствареног током 1936. и 1937. године. Схватили су да је потребно и даље много радити да би се постигнути резултати конкретизовали. Немачки обавештајци, попут дописника *Völkischer Beobachter*-а Рудолфа фон Малцана, указивали су на то да највећи утицај у СПЦ и даље има Англиканска црква.³⁶ Будући да је Српска православна црква сматрана веома важним фактором у Краљевини Југославији, који је пребродило кризе и из сукоба са државом изашао јачи него раније, утицај на СПЦ је повлачио са собом и већи утицај на дешавања у самој краљевини. Оку немачких аналитичара није промакао ни богомољачки покрет, чији је „препородни“ утицај на СПЦ додатно оснажио цркву.³⁷ Било је важно стога превладати англикански утицај, као и дубоко неповерење клера према Немцима и њиховој култури, сматрао је аутор меморандума о сарадњи са СПЦ.³⁸

Разбијање тих „предрасуда“ планирано је да се оствари, осим директним контактима, и учесталијим студијским боровцима студентата и професора теологије у Немачкој. Први кандидати међу професорима Богословског факултета у Београду били су Димитрије Стефановић и Филарет Гранић. Обојица су студирали у земљама немачког говорног подручја и говорили су немачки.³⁹ Међутим, Филарет Гранић није одговорио на упућен позив за гостујуће предавање у Немачкој.⁴⁰ Заправо, међу професорима није било пуно интересовања за боравак у Немачкој, поготово након избијања рата. Тај закључак потврђује и разговор који је са Еугеном Герстенмајером водио професор Арсењев. Он је боравио у Југославији као гостујући предавач на Правном факултету. Његови утисци након разговора са српским колегама били су да су они „велики западњаци“ и несклони Немачкој.

35 EZA, 5/180, Писмо патријарха Гаврилу бискупу Хекелу, 16. 3. 1938.

36 Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde (BArch), Kanzlei des Führers der NSDAP, Dienststelle Bouhler, (NS 51)/5, Извештај из Београда, Рудолф фон Малцан, 11. 2. 1937.

37 EZA, 5/646, професор Ханс Кох, Реферат: Православне цркве истока током 1938. године.

38 EZA, 5/644, Меморандум о везама немачког протестантизма и источних цркава, без датума.

39 EZA, 5/644, професор Ханс Кох, Забелешка о источно-православним теолозима.

40 EZA, 5/644, Писмо Ханса Коха КАДЕК-у, 15. 4. 1939; EZA, 5/646, Писмо Ханса Коха КАДЕК-у, 7. 5. 1939.

Обећао је да ће дати све од себе да се та ситуација, поготово на Богословском факултету, поправи.⁴¹

Више успеха имали су Немци на придобијању младих теолога. Уочено је да православни теолози са Балкана на даље школовање одлазе углавном у руску школу у Паризу, неке од институција у Британији или у Варшаву, а сасвим ретко у Немачку. Стога је предложено оснивање посебног тела које би координисало долазак теолога са Балкана на школовање у Немачку, јер је број младих људи са Балкана који не желе да се школују у „народнофронтском Паризу“ у сталном порасту. Резултати оснивања овакве институције били би, према професору Коху, подршка антикомунистичком усмерењу Немачке, што највише очекују балканске цркве, али и истовремено одбрана од оптужбе за прогон хришћанства у Рајху, која је веома окрњила углед Немачке на Балкану.⁴² Са Коховим мишљењем да је то „важан корак у борби против бољшевизма“ био је сагласан и Николај Арсењев, додајући да од повећања студијске размене са теолозима са Балкана може бити и чисто научне користи, јер је пуно теолошких питања везано за православље на Балкану недовољно научно истражено.⁴³ Одлучено је да се започне са давањем стипендија за студије теологије у Немачкој.⁴⁴

Први стипендиста из Југославије био је Ђоко Слијепчевић, који је у Немачкој остао све до почетка 1938. године. Заједно са Слијепчевићем у Немачкој су била два студента из Бугарске и по један из Румуније и Грчке.⁴⁵ Непосредно по његовом одласку, у Немачку је

41 EZA, 5/647, Еуген Герстенмајер, Белешка, 7. 8. 1940.

42 EZA, 5/644, професор Ханс Кох, Забелешка о потреби за оснивањем институције за школовање припадника источно-православне цркве на неком од универзитета Немачког рајха, 24. 11. 1937.

43 EZA, 5/644, Николај Арсењев, Меморандум, без датума.

44 Британци су, поготово након избијања рата, постали свесни опасности коју овај програм може имати по њихове интересе, те су активно радили на његовом сузбијању, између осталог финансијски помажући Париску теолошку академију. Детаљније о британским погледима на немачку екуменску сарадњу са православним црквама: Dianne Kirby, „The Church of England and ‘Religions Division’ during the Second World War: Church-State Relations and the Anglo-Soviet Alliance“, *Electronic Journal of International History – Article 4*, ISSN 1471-1443, University of London, School of Advanced Study, datum pristupa 9. 9. 2019, [Journal_of_International_History_2000_n4_Kirby.pdf](#); Радмила Радић, *Војислав Јанић (1890–1944) – свештеник и политичар: поглед кроз аналитички прозор*, (Београд: ИНИС, 2018), 375–376.

45 EZA, 5/644, Забелешка, 20. 12. 1937.

стигао Димитрије Најдановић,⁴⁶ који се након избијања рата вратио у Југославију, не доведши своје студије до краја. Међутим, на изненађење домаћина, вратио се 12. јануара 1940. и наставио школовање.⁴⁷ Слијепчевић и Најдановић су припадали Збору, што се никако не може приписати случајности, већ чињеници да су они као збораши били више окренути Немачкој од својих колега. На школовању су остварили контакт са члановима НЕЦ-а, који ће одржавати током целог живота. Ипак, не би требало посматрати њихов боравак у Немачкој као некакву шпијунску обуку или идеолошку индоктринацију. У питању је био резултат немачке културне политике, какву су имале (и до данас имају) све велике силе. Обојица су у Немачкој истински радила своје научне радове и са домаћинима сарађивала преваходно на научном пољу, тиме се истовремено боље упознајући са Немачком.⁴⁸

Избијање Другог светског рата претило је да угрози постигнуте резултате, јер се у промењеним околностима сарадња СПЦ и НЕЦ могла интерпретирати као сврставање уз Немачку. Интензивирање британско-немачког сукоба око Југославије и Балкана евидентно је било чак и пре избијања рата. Црквени односи су били једна од димензија тог сукоба. Посета кентерберијског надбискупа Грчкој и Васељенској патријаршији изазвала је подозрење у КАДЕК-у, јер су били уверени да је надбискуп настојао да ангажује тамошње свештенство (али и СПЦ) за осуду Немачке.⁴⁹ Стога се у Југославију, Бугарску и Константинопољ упутио лично бискуп Хекел, који је заједно са загребачким бискупом Попом био примљен код патријарха Гаврила. На састанку, којем је присуствовао загребачки митрополит Доситеј, говорено је о даљим правцима сарадње. Иако су челници Српске православне цркве изразили захвалност због доброг поступања према њој како у самој Немачкој тако и у новим областима (Аустрији и Че-

46 EZA, 5/645, Забелешка, 1. 2. 1938.

47 EZA, 5/646, Забелешка, 15. 1. 1940.

48 EZA, 5/645, Забелешка, 20. 12. 1937; EZA, 5/646, Писмо Еугена Герстенмајера стипендистима 30. 7. 1939; Димитрије Најдановић, *У сенци владике Николаја*, (Београд: самиздат, 2001), 106.

49 Gniss, *Der Politiker Eugen Gerstenmeier*, 94. Детаљније о активностима Англиканске цркве у Краљевини Југославији: Радић, *Војислав Јанић*, 376–379.

хословачкој), одбијали су да разговарају о мисији надбискупа Кентерберија. Нису желели да открију Немцима природу својих контаката са Англиканском црквом, нити да ли су икаква обећања из СПЦ дата кентерберијском надбискупу.⁵⁰ У Софији је бискуп Хекел добио уверавања од декана Православног факултета Стефана Цанкова да је он у приватном разговору са патријархом Гаврилом обавештен да се СПЦ неће придружити акцији Англиканске цркве.

По повратку са путовања, бискуп Хекел је настојао да реализује оно што је начелно договорено. Стога је упутио Српској православној цркви план сарадње који је предвиђао: повећање броја стипендиста у Немачкој, студијске посете вишег свештенства од четири до шест месеци, долазак немачких теолога у Југославију ради бољег упознавања са СПЦ и пошиљке немачке литературе за библиотеку теолошког факултета. Поново је подвукао да ће се НЕЦ старати о интересима СПЦ у немачком Рајху.⁵¹ Међутим, из СПЦ дуго није било конкретног одговора, а након напада на Пољску, светски рат додатно је закомпликовао предвиђену сарадњу. Средином септембра, у писму бискупу Попу, Хекел је приметио да је „СПЦ више била спремна да се обавезе усмено него нешто конкретно учини“. Тражио је да се загребачки бискуп ангажује изнова око реализације плана скицираног приликом претходне посете, јер је сматрао да је важно истаћи да Немачка ни у рату не заборавља културна питања.⁵² Одговор је разочарао немачке органе, јер је епископ нишки Јован у свом писму пренео закључак Синода СПЦ да је све о чему је усмено разговарано могуће извршити тек након „нормализације“ ситуације, тј. престанка рата.⁵³

Иако је ова иницијатива одложена до даљњег, вођство КАДЕК-а је приликом сваке посете користило прилику да предложи

50 EZA, 5/646, бискуп Хекел, Извештај са пута у Софију, Константинопол и Београд, 21. 4. – 8. 5. 1939.

51 EZA, 5/646, Писмо бискупа Хекла патријарху Гаврилу, 8. 5. 1939.

52 EZA, 5/646, Писмо бискупа Хекла бискупу Попу, 18. 9. 1939. - На културном пољу планирано је и издавање књиге под називом Уметност источне цркве. Аутор текста требало је да буде један од највећих ауторитета за историју хришћанске уметности, професор Фридрих Герке. Књига је немачким читаоцима требало да приближи уметност и историју бугарске, грчке, румунске и српске православне цркве. Из српске црквене историје биле су предвиђене три теме: Старо српско црквено сликарство, Стоби: хришћански град из 5. века, и Цркве и манастири у Југославији. Сарадња је била уговорена са Музејом кнеза Павла, који би помогао издавање ове књиге, али она због рата није објављена. EZA, 5/646, писмо професора Фридриха Геркеа бискупу Хекелу, 25. 11. 1939.

53 EZA, 5/646, писмо епископа Јована бискупу Хеклу, 31. 12. 1939.

нове стипендије. Тако је Еуген Герстенмајер нудио августа 1940. још две DAAD⁵⁴ стипендије за студенте Богословског факултета. Плаћени би им били путни трошкови до Немачке, смештај и имали би апанажу од 200 марака месечно. Услов је био основно знање немачког језика, уз обезбеђен курс језика након доласка.⁵⁵ Међутим, на овакве иницијативе одговорано је по правилу да се патријарх начелно слаже, али да не може да одлучи без одобрења Светог синода, чиме се ствар стављала „ад акта“.⁵⁶ У својим анализама КАДЕК је учовао да, поред спољнополитичке ситуације, сарадњу додатно отежава чињеница да у СПЦ не постоји личност у коју имају пуно поверење, за разлику од Бугарске, где су се могли ослонити на декана Богословског факултета Стефана Цанкова.⁵⁷

Како се рат приближавао границама Југославије реторика КАДЕК-а постајала је све отворенија и све је више попримала готово искључиво политичке тонове. Бискуп Хекел је сумирао свој разговор са представницима Грчке православне цркве у Атини априла 1940. на следећи начин: „Иступао сам против непријатељске идеологије или пропаганде“.⁵⁸ Чисто црквена питања постајала су секундарна. На исти начин поступано је и приликом разговора са челницима СПЦ. Бискуп Хекел и његови сарадници неуморно су понављали да ослонац на Енглеску не гарантује заштиту већ сигурну пропаст, да је савезничка пропаганда лажна и да је немачка борба „судбинска“ борба за нову Европу.

Од 1940. године КАДЕК је почео све више да се ослања на локалне евангелистичке свештенике у балканским земљама. Оцењено је да они могу да искористе везе у заједници чији су део да би помогли напоре централе у Берлину. Тако је немачки свештеник из Цеља Герхард Мај учествовао на конференцији православних теолога у Дубровнику. За разлику од претходног пута (1935) када је учествовао на сличној конференцији, сада је био у улози говорника а не само посматрача. Заједно са њим, у раду конференције учествовао је и Еуген Герстенмајер, што је оцењено као добра прилика да се сузбије

54 Deutscher Akademischer Austauschdienst (DAAD) – Немачка служба за академску размену.

55 EZA, 5/180, Еуген Герстенмајер, Забелешка, 7. 8. 1940; EZA, 5/180, Писмо Еугена Герстенмајера свештенику Борникелу, 9. 9. 1940.

56 EZA, 5/180, Еуген Герстенмајер, Извештај са пута у Бугарску и Југославију октобра 1940, 26. 10. 1940.

57 EZA, 5/180, Писмо Еугена Герстенмајера свештенику Борникелу, 9. 9. 1940.

58 EZA, 5/647, Извештај бискупа Хекела са пута у Грчку, 20. 4. 1940.

„англо-амерички утицај“ у СПЦ.⁵⁹ Још већу улогу од цељског, имао је београдски свештеник НЕЦ-а, отац Бернхард Борникел.⁶⁰ Њему је у задатак поверен рад на Богословском факултету у Београду, где је требало да се повезује са професорима, доцентима и студентима и остварује утицај на њих. Тим неформалним путем настојано је да се студенти заинтересују за могућност школовања у Немачкој, те да се појави притисак „одоздо“ на СПЦ да се прошири програм стипендија.⁶¹ Извори из првих дана немачке окупације, међутим, откривају и другу димензију Борникеловог рада. У мају 1941, њему је наложено да представља центар окупљања целокупне црквене германофилне опозиције патријарху Гаврилу.⁶² Контакти које је остварио, углавном са групом теолога присталица Збора, требало је да представљају нуклеус будућег пронемачког крила у СПЦ, које би потенцијално могло и да буде насилно доведено на чело цркве. Геноцид над српским народом у Независној Држави Хрватској онемогућио је ове науме окупатора, учврстивши редове СПЦ у отпору окупатору, те се од тог плана одустало августа 1941.⁶³

За разлику од ових неуспешних или делимично успешних иницијатива, немачки позиви на активнији рад против комунизма били су добро примани у СПЦ и другим балканским православним црквама. Немачки делегати вешто су користили забринутост која је међу црквеним великодостојницима владала од „повратка“ СССР-а на Балкан током 1940. године. Успостављање односа између СССР-а и Краљевине Југославије током лета 1940. охрабрило је (и даље илегалну) Комунистичку партију, која је у октобру у Загребу одржала своју

59 EZA, 5/647, Писмо немачког свештеника [нечитко] у Цељу КАДЕК-у, 20. 4. 1940; EZA, 5/647, Писмо Еугена Герстенмајера МИП-у, 26. 4. 1940.

60 О свештенику Борникелу и немачкој евангелистичкој општини видети: Angela Ilic, „Belgrad. Eine Stadt, zwei ehemalige deutsche evangelische Kirchen“, *Spiegelungen. Zeitschrift Für Deutsche Kultur Und Geschichte Südosteuropas*, Vol. 2, 2016, 9–25.

61 EZA, 5/180, Еуген Герстенмајер, Извештај са пута у Бугарску и Југославију октобра 1940, 26. 10. 1940; EZA, 5/180, Еуген Герстенмајер, Извештај са пута у Југославију, 4. 11. 1940.

62 EZA, 5/180, Писмо бискупа Хекела свештенику Борникелу, 21. 5. 1941. - Органи Краљевине Југославије још раније су учавали да се свештеници НЕЦ-а у Југославији обучавају за обавештајни рад. Видети: АЈ, Министарство иностраних послова Краљевине Југославије (334), 16–41, Немачка пропаганда у нашој земљи, без датума.

63 EZA, 5/180, Забелешка, 21. 8. 1941.

Пету земаљску конференцију.⁶⁴ Немачким органима било је важно и да се подвуче да споразум Рибентроп–Молотов не повлачи толери-сање комунистичке идеологије.

О порасту утицаја СССР-а на Балкану и успону комунистичке пропаганде било је речи на састанку православних цркава у Новом Саду одржаном између 21. и 25. јула 1940. године. Након што је високи клер изразио незадовољство стањем, Еуген Герстенмајер и други присутни немачки делегати успели су да усмере расправу на „поље сузбијања директне и индиректне совјетске пропаганде“.⁶⁵ Резултат састанка била је заједничка одлука представника српске, бугарске и румунске цркве о потреби за широком сарадњом цркава и културних организација против комунизма. Герстенмајер је задовољно јавио у Берлин да балканске православне цркве „припремају анти-бољшевичку акцију великог обима“. Та акција подразумевала је: широку антикомунистичку агитацију свештеника међу народом потпомогнуту брошурама и лецима, антикомунистичке семинаре за новинаре црквене штампе и свештенике, путујуће пројекције антикомунистичких филмова. Немачки представници обећали су свесрдну помоћ. Њихова интерна документа, пак, предвиђају дискретну помоћ, оцењујући да уколико би она била превише „видљива“, то може компромитовати целокупну акцију и у основи бити контрапродуктивно.⁶⁶ Страхиви православног клера додатно су погоршани након што је Совјетима предат део Румуније (Бесарабија). На састанку у Новом Саду јануара 1941. Стефан Цанков је истакао да комунистичка пропаганда продире и у црквене кругове, а истовремено је афирмативно говорио о Трећем рајху и о његовом односу према православљу. Епископ бачки Иринеј је подсетио на патње румунског свештенства у окупираној Бесарабији,⁶⁷ док је Герстенмајер искористио прилику да афирмише

64 О југословенско-совјетским односима видети: Вук Винавер, „Југословенско-совјетски односи 1919–1929“, *Историја 20. века* 7, 1965, 93–186; Вук Винавер, „Прилог историји југословенско-совјетских односа 1929–1934“, *Историјски гласник*, бр. 1, 1965, 3–59; Bogdan Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918–1941*, (Zagreb: Školska knjiga, 1975), 68–78; Александар Животић, *Југословенско-совјетски односи 1939–1941*, (Београд: Филип Вишњић, 2016); Драган Петровић, *Краљевина Југославија и СССР 1935–1941*, (Београд: Институт за међународну политику и привреду, 2017).

65 EZA, 5/647, Извештај, без датума (вероватно август 1940. – Р. Л.).

66 EZA, 5/647, КАДЕК МИП-у, 25. 8. 1940.

67 Видети: Аноним, „Јеврејска зверства у Бесарабији“, *Браничевски весник*, август–октобар 1940.

углед Немачке, наводећи да у Рајху нема насилне дехристијанизације и прогона свештеника као у Совјетском Савезу. Сви присутни сложили су се да наставе сарадњу на пољу сузбијања бољшевизма.⁶⁸

Поред антикомунистичких проповеди и текстова у црквеној штампи, СПЦ је подржавала и активности приватних организација у борби против комунизма. Када је Југословенски антитарксистички комитет, у сарадњи са Антикоминтерн организацијом, организовао путујућу „Антикомунистичку изложбу“, црква ју је подржала. Приликом гостовања изложбе у Смедереву говорио је локални свештеник Милан Благојевић,⁶⁹ док је у Пожаревцу и Петровцу на Млави на њено отварање дошао епископ Венијамин и бројни свештеници.⁷⁰ Већ помињано зближење Краљевине Југославије и СССР-а довело је до притисака на цркву да ублажи своје антикомунистичке активности. Овај притисак државних органа значио је да СПЦ није била у могућности да испуни планове о сузбијању комунизма о којима је дискутовала на састанцима. Заправо, и у самој цркви постојала је струја која се противила попустљивом ставу према комунизму. Није случајно што су представници те струје били теолози који су били у контактима са НЕЦ-ом.

Језгро те струје представљало је Друштво универзитетски образованих богослова, у чијој су управи били Ђоко Слијепчевић и Димитрије Најдановић, као и низ других теолога збораша. Главни орган тог удружења био је најутицајнији православни часопис *Хришћанска мисао*.⁷¹ На страницама овог листа су се често могле прочитати информације о стању у СССР-у, писане на основу *Билтена Антимарксистичког комитета*.⁷² Попуштање црквеног става према комунизму навело је уредништво *Хришћанске мисли* да упути отворено писмо епископату СПЦ. У писму је замерано Српској православној цркви да не даје никакав отпор ширењу комунизма. Инсистирало је на томе

68 EZA, 5/647, Забелешка о састанку у Новом Саду, 17. 1. 1941.

69 Надежда Јовановић, „Пропао покушај 'приватне иницијативе' на сузбијању комунистичке идеологије“, *Токви револуције*, бр. 20–21, 1988, 160.

70 Аноним, „Антикомунистичка и антибезбожничка изложба у Пожаревцу и Петровцу“, *Браничевски весник*, јануар–фебруар 1939.

71 Уредници *Хришћанске мисли* били су Ђоко Слијепчевић (1935–1936) и Здравко Јагодић (1936–1940). Бранко Цисарж, „Црквена штампа између два светска рата“, *Српска православна црква 1920–1970*, (Београд: САССПЦ, 1971), 153.

72 Уз то, један од вођа Југословенског антитарксистичког комитета и члан Збора Ратко Живадиновић објавио је неколико текстова у *Хришћанској мисли* о стању у Совјетском Савезу.

да се црква мора „тргнути“ и покренути. Сматрано је да ће се комунизам лако победити када се једном крене одлучно против њега, јер народ прати цркву.⁷³ Овај текст, који је према речима Ђока Слијепчевића „једва“ пустила цензура, изазвао је жестоке протесте из Москве.⁷⁴ Због тога је Министарство иностраних послова ургирало код патријарха Гаврила да се са таквим писањем у *Хришћанској мисли* престане. Патријарх је извршио притисак на редакцију, али пошто они нису били формално део цркве, није могао да их приволи да престану са таквим писањем. Стога им је укинуо месечну помоћ од 1.000 динара коју су раније добијали.⁷⁵

Година 1941. представљала је тренутак одлуке за Краљевину Југославију. Свуда око ње беснео је рат, њена неутрална позиција постала је неодржива и морала се одредити за неку од зараћених страна. Иако је, након година преговарања, Југославија приступила Тројном пакту 25. марта, пуч који се одиграо два дана касније у Београду, обесмислио је резултате потписивања пакта. У Немачкој је сазрела свест да је са Краљевином Југославијом немогућ компромис и да се она, а поготово српски чинилац, мора казнити. Немачки напад почео је 6. априла 1941. и након краткотрајног рата Краљевина Југославија престала је да постоји.

Та 1941. година требало је да представља круну сарадње СПЦ и НЕЦ и потврду постојећих резултата. Међутим, десило се управо супротно. Посета представника НЕЦ-а загребачком митрополиту Доситеју деловала је као „хладан туш“. Митрополит је одбио да их прими, наводећи да је болестан, а уместо њега састанак је одржао његов заменик Димитрије Витковић. Представник НЕЦ-а је приметио да је митрополит Доситеј од окупације Чехословачке мењао свој став и постајао све непријатељски настројен према Немачкој. Витковић је категорички рекао да до краја рата нема услова за проши-

73 Аноним, „Суморне тезе у облику апела Цркви“, *Хришћанска мисао*, новембар 1939, 137–139.

74 Ђоко Слијепчевић, „Патријарх Гаврило и владика Николај у Истри“, *Искра*, 25. 4. 1956. - Совјети су се доиста жалели на писање сличних антикомунистичких листова, те је амбасадор Виктор Плотњиков протестовао због *Билтена ЈНП Збор*, *Билтена Антимарксистичког комитета* и клерикалног листа *Словенец*. Животић, *Југословенско-совјетски односи*, 258.

75 Слијепчевић, „Патријарх Гаврило и владика Николај у Истри“.

рење програма стипендија. Он је чак одбио и да разговара о бољшевичкој пропаганди у Југославији.⁷⁶ Неколико месеци касније, на дан југословенског приступања Тројном пакту, епископ СПЦ у Америци Дионисије је дао америчким новинарима интервју у којем се могло прочитати да је потписивање споразума о приступању Тројном пакту само привидно и да су Срби спремни за борбу против Немаца заједно са Британцима.⁷⁷

Након окупације и распарчавања Краљевине Југославије СПЦ је претрпела (као и српски народ у целини) страховиту судбину. Подељена је, патријарх утамничен а свештенство изложено систематском прогону и злостављању. Српска православна црква и њен врх оптуживани су за антинемачко деловање и организовање отпора.⁷⁸ Покушај да се СПЦ притиском приволи на сарадњу није успео. То је навело представнике НЕЦ-а да децембра 1941. закључе да са њом сарадња никада није остварена на начин на који јесте са Бугарском, Румунском православном црквом или Руском заграничном црквом.⁷⁹ Ратне околности су довеле и до пада значаја КАДЕК-а, који је престао да буде важан посредник између СПЦ и немачких органа. КАДЕК је изгубио пуно од својих пређашњих компетенција у Србији, поставши само саветодавно тело које није имало директан додир са Српском православном црквом. Након 1941. године, челници КАДЕК-а нису више консултовани око ситуације у Србији, а од својих ранијих задужења задржали су само бригу о стипендистима у Немачкој.

Резиме

Након убиства краља Александра југословенска спољнополитичка и унутрашња ситуација се све више усложњавала, док је нацистичка Немачка водила снажно експанзионистичку спољну политику. Важан, али у потпуности неистражен аспект југословенско-немачких односа у овом периоду били су контакти између Српске православне цркве и Немачке евангелистичке цркве. Интензивирање ових конта-

76 EZA, 5/180, Забелешка о посети митрополиту Доситеју у Заребу, 30. 12. 1940.

77 BArch, Auswärtiges Amt (R 901)/ 58398, Anonim, „Bishop Dionisije Asserts Serbs Will Fight Nazis“, *Chicago Daily News*, 25. 3. 1941.

78 ИАБ, Безбедносно информативна агенција (БИА), досије патријарха Гаврила (фасцикла 14, предмет 8), Извештај о испитивању патријарха Гаврила, 13. 5. 1941; Вељко Ђурић, *Голота српске православне цркве 1941–1945*, (Београд: самиздат, 1998), 39.

79 ZA, 5/648, Васељенска патријаршија у Константинопољу, 2. 12. 1941.

ката резултат је нових спољнополитичких концепција нацистичког режима, који је користио сва доступна средства да би остварио утицај у Југославији. Стога је Служба за спољне послове Немачке евангелистичке цркве иницирала контакте са СПЦ настојећи да је приближи себи и, самим тиме, уведе у сферу немачког утицаја. Упркос прокламованим циљевима ових сусрета (размена искустава и духовна сарадња), критичка анализа извора открива њихову несумњиво политичку димензију. Главни задаци немачких црквених великодостојника били су оснаживање антикомунистичког курса СПЦ и удаљавање, односно потпуно прекидање контаката између СПЦ и Англиканске цркве. Да би остварили те науме, користили су се свим расположивим средствима, од пропаганде и програма стипендија до отворених претњи и политичких притисака. Иако се СПЦ показала спремном да подржи немачку антикомунистичку кампању, није желела да раскине везе са англиканцима. Година 1941. била је прекретница не само за историју Југославије већ и Српске православне цркве. Јасно стајући на страну западних савезника, СПЦ је обесмислила резултате контаката остварених са Немачком евангелистичком црквом, због чега је током окупације била изложена терору. Истовремено, значај ове цркве у посредовању између немачког режима и СПЦ увелико је смањен, јер су током окупације све везе са српском црквом биле у рукама РСХА (односно БДС-а).

Sources and Literature

- Evangelische Zentralarchiv. Kirchliche Außenamt (5).
- Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes: Geistliche Angelegenheiten (RZ 509), Politische Abteilung (RZ 211).
- Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde. Kanzlei des Führers der NSDAP, Dienststelle Bouhler, (NS 51); Auswärtiges Amt (R 901).
- Istorijски архив Београда: Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD; Bezbednosno informativna agencija.
- Архив Југославије: Centralni presbиро Председништва Министарског савета Југославије (38); Министарство иностраних послова Кралјевине Југославије (334).
- *Von SD-Agenten P 38/546 zum Bundestags-Präsidenten: Die Karriere des Eugen Gerstenmeier*. Berlin: Staatsverlag der Deutschen Demokratischen Republik, 1969.
- *Patrijarh Varnava protiv komunizma*. Београд, 1943. (cyrillic)
- Đurić Mišina, Veljko. „Milan Stojadinović i konkordat Vatikana i Kraljevine Jugoslavije“. *Milan Stojadinović – politika u vreme globalnih lomova*, priredio

- Miša Đurković, 208–242. Beograd: ZUNS/Centar za konzervativne studije, 2013. (cyrillic)
- Đurić, Veljko. *Golota srpske pravoslavne crkve 1941–1945*. Beograd: samizdat, 1998. (cyrillic)
 - Gniss, Daniela. *Der Politiker Eugen Gerstenmeier 1906–1986: Eine Biographie*. Düsseldorf: Droste Verlag, 2005.
 - Grüttner, Michael. *Brandstifter und Biedermänner: Deutschland 1933–1939*. Bonn: BPB, 2015.
 - Ilic, Angela. „Belgrad. Eine Stadt, zwei ehemalige deutsche evangelische Kirchen“. *Spiegelungen. Zeitschrift Für Deutsche Kultur Und Geschichte Südosteuropas*, 2016, Vol. 2, 9–25.
 - Janjetović, Zoran. *Nemci u Vojvodini*. Beograd: INIS, 2009.
 - Jovanović, Nadežda. „Propao pokušaj 'privatne inicijative' na suzbijanju komunističke ideologije“. *Tokovi revolucije*, br. 20–21, 1988, 149–168. (cyrillic)
 - Kirby, Dianne. „The Church of England and 'Religions Division' during the Second World War: Church-State Relations and the Anglo-Soviet Alliance“. *Electronic Journal of International History – Article 4*, ISSN 1471–1443, University of London, School of Advanced Study. Datum pristupa 9. 9. 2019, [Journal_of_International_History_2000_n4_Kirby.pdf](#)
 - Koljanin, Milan. *Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941*. Beograd: ISI, 2008. (cyrillic)
 - Krizman, Bogdan. *Vanjska politika jugoslavenske države 1918–1941*. Zagreb: Školska knjiga, 1975.
 - Mišović, Miloš. *Srpska crkva i konkordatska kriza*. Beograd: Sloboda, 1983.
 - Najdanović, Dimitrije. *U senci vladike Nikolaja*. Beograd: samizdat, 2001. (cyrillic)
 - Petković, Gordana. „Znameniti članovi porodice Ćirić iz Sremskih Karlovaca“. Doktorska disertacija, Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Novi Sad, 2016. (cyrillic)
 - Petrović, Dragan. *Kraljevina Jugoslavija i SSSR 1935–1941*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu, 2017. (cyrillic)
 - Petrović, Mirko. „Konkordat kao osnov za regulisanje položaja Rimokatoličke crkve u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca“. *Dijalog povijesničara/istoričara* 4, 433–448. Zagreb: Zaklada Friedrich Naumann, 2001.
 - Petrović, Mirko. „Pregovori o Konkordatu Kraljevine SHS i Svete stolice“. *Srpske organske studije*, br. 2, 1999, 153–160. (cyrillic)
 - Radić, Radmila. „Episkop bački Irinej (Ćirić) – delatnost na ekumenskom planu 1919–1941. godine“. *Eparhija bačka kroz vekove*, zbornik radova, 27–53. Bačka Palanka, 2018. (cyrillic)
 - Radić, Radmila. *Vojislav Janić (1890–1944) – sveštenik i političar: pogled kroz analitički prozor*. Beograd: INIS, 2018. (cyrillic)

- Radić, Radmila. *Život u vremenima: patrijarh Gavriilo (Dožić) 1881–1950*. Beograd: PBF, 2011². (cyrillic)
- Ristović, Milan. „The Third Reich and Orthodox Churches in the Balkans in the Second World War“. *Dijalog povjesničara - istoričara* 2, 551–568. Zagreb: Fridrich Neumann Stiftung, 2000.
- Shkarovskij, Michail. *Die Kirchenpolitik des Dritten Reiches gegenüber den orthodoxen Kirchen in Osteuropa (1939–1945)*. Münster: LIT Verlag, 2004.
- Slijepčević, Đoko. *Istorija Srpske pravoslavne crkve* 2. Beograd: JRI, 2002. (cyrillic)
- Sredojević, Milorad. *Konkordat u Skupštini Kraljevine Jugoslavije*. Beograd: SKZ, 2016. (cyrillic)
- *Srpska pravoslavna crkva 1920–1970*. Beograd: SASSPC, 1971. (cyrillic)
- Stojanović, Aleksandar. „Crvene vladike. Srpska pravoslavna crkva na stranicama kolaboracionističke štampe“. *Kolaboracionistička štampa*, knj. 2, 127–144. Beograd: Filip Višnjić, 2017. (cyrillic)
- Vinaver, Vuk. „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919–1929“. *Istorija 20. veka* 7, 1965, 93–186. (cyrillic)
- Vinaver, Vuk. „Prilog istoriji jugoslovensko-sovjetskih odnosa 1929–1934“. *Istorijski glasnik*, br. 1, 1965, 3–59. (cyrillic)
- Živanović, Milana. „Slika poslednjeg ruskog cara kod Srba u 20. veku“. *Srbija i Ruska revolucija 1917*, 259–282. Beograd: INIS/ISRAN 2017. (cyrillic)
- Životić, Aleksandar. *Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1939–1941*. Beograd: Filip Višnjić, 2016. (cyrillic)
- Žutić, Nikola. „Vjerski liberalizam i jugoslavenstvo patrijarha Varnave i konkordatska kriza 1930–1938“. *Istorija 20. veka* 2/2012, 63–82. doi: 10.29362/ist20veka.2012.2.zut.63-82

- *Srpski narod*
- *Glasnik Srpske pravoslavne patrijaršije*
- *Braničevski vesnik*
- *Hrišćanska misao*
- *Iskra*

Summary

Rastko Lompar

Contacts between the German Evangelical Church and the Serbian Orthodox Church in Light of German Foreign Policy in the Balkans 1935–1941.

ABSTRACT: This paper, based primarily on unpublished German sources and on relevant Serbian sources and literature, deals with the contacts between the German Evangelical Church and the Serbian Orthodox Church in the period 1935–1941. These contacts constituted an important albeit inadequately researched episode in Yugoslav-German relations prior to the outbreak of World War II. The foreign office of the German Evangelical Church, led by the energetic bishop Heckel, attempted to sway the Serbian Orthodox Church and establish cooperation against the enemies of Germany, both communists and Anglicans.

KEY WORDS: Serbian Orthodox Church, German Evangelical Church, German Foreign Policy, Nazism

After the assassination of King Aleksandar, Yugoslavia's foreign and internal position became increasingly precarious, while the foreign policy of the Nazi Germany took a sharp expansionist turn. An important, yet entirely overlooked, episode from the Yugoslav-German relations during this period (1935–1941) were the contacts between the Serbian Orthodox Church (SOC) and the German Evangelical Church (GEC). The intensifying of contacts between the two churches was a direct result of the new foreign political concept of the Nazi regime, which used all available measures to establish its influence. This included ecumenical contacts. Therefore, the Office of Foreign Affairs of the German Evangelical Church initiated contacts with the SOC in hopes of bringing it closer and making it more susceptible to German influence. Despite the proclaimed goal of these contacts (exchange of experience and spiritual reasons), the critical analysis of sources highlights the undoubted political dimension. The key goals of the German church dignitaries were, on one hand, the strengthening of the anticommunist stance of the SOC and on the other, distancing and ultimately breaking all ties between the SOC and the Anglican church.

To that end they resorted to propaganda and scholarship programs, but also overt threats and political pressure. However, despite the eagerness of the SOC to support the German anticommunist stance, the Serbian Church proved unwilling to break its contacts with the Anglicans. The year 1941 marked the turning point for both Yugoslavia and the Serbian Orthodox Church. By taking a pro-Allied stance, the SOC voided the already established contacts with the GEC and was therefore subject to terror and banishment by the German invaders. On the other hand, the German Evangelical Church lost its influence in contacts with the SOC, which were now firmly in the hands of the RSHA (i.e. the BDS).

